

भारतीय धर्मनिरपेक्षता : अर्थ, परिस्थिती आणि भविष्य

राजगुरु नितीन बबनराव

एम. ए. सेट (समाजशास्त्र)

समाजशास्त्र विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, छत्रपती संभाजीनगर

गोष्टवारा

भारतीय स्वातंत्र्याला १५ ऑगस्ट २०२५ रोजी ७८ वर्ष पूर्ण होतील. १५ ऑगस्ट (स्वतंत्र दिन), २६ नोव्हेंबर (संविधान दिन) आणि २६ जानेवारी (प्रजासत्ताक दिन) हे राष्ट्रीय सण प्रत्येक भारतीयांसाठी अगदी धार्मिक सणापेक्षा जास्त महत्वाचे असतात. भारतासारख्या बहुधर्मीय देशात धर्मनिरपेक्षता महत्त्वपूर्ण मुद्दा आहे. १९७६ साली ४२व्या घटनादुरुस्तीने संविधानच्या प्रस्तावनेत “धर्मनिरपेक्ष” (पंथनिरपेक्ष) शब्द जोडण्यात आला. मुळतः धर्मनिरपेक्ष असलेल्या भारतीय संविधानाने देशात धार्मिक आणि सांप्रदायिक सहिष्णुता निर्माण करण्याची महत्वाची भूमिका या घटनादुरुस्तीने निभावली आहे. अनेकदा भारतात धर्मनिरपेक्षतेच्या बाबतीत अनेक चुकीचे अर्थ दर्शवले जातात. त्यामुळे सामाजिक, न्यायिक, राजकीय आणि राष्ट्रीय पातळीवर विवादाची परिस्थिती निर्माण होते. बदलत्या वैचारिक प्रवाहामुळे अलीकडच्या काळात धर्मनिरपेक्षतेच्या बाबतीत अनेक समज-गैरसमज झालेले दिसून येतात. यामुळे जागतिक आणि भारत देशपातळीवर धर्मनिरपेक्षतेची संकल्पना आणि धारणा समजून घेणे तितकेच गरजेचे ठरते. यातून अनेक प्रश्नांची उत्तरे आपणास मिळू शकतात. जसे की, जागतिक आणि भारत देशपातळीवर धर्मनिरपेक्षता चांगली की वाईट? भारत देश धर्मनिरपेक्ष की पंथनिरपेक्ष? कारण याबाबत समाजात आजही गोंधळाची स्थिती आहे. त्याचबरोबर भारतीय संदर्भात धर्मनिरपेक्षता म्हणजे नेमके काय? सामाजिक स्तरावर धर्म/पंथ यांचा योग्य अर्थ समजून घेणे गरजेचे आहे. धर्मनिरपेक्षतेबद्दलचा समाज आणि राजकारणातील दृष्टिकोन समजून घेणे अत्यंत महत्वाचे आहे. इतिहासात डोकावताना धर्मनिरपेक्षतेचा अर्थ आणि विकास समजून घेतल्यावर भारतात धर्मनिरपेक्षतेचे भविष्य काय असू शकते याचा अंदाज आपण घेऊ शकतो.

शब्द सुचनक -

धर्मनिरपेक्षता, संविधान, Continuum प्रवाह, धार्मिक धुवीकरण, छद्म धर्मनिरपेक्षता.

उद्दिष्टे

1. धर्म आणि धर्मनिरपेक्षता यातील फरक समजून घेणे.
2. जगभरातील धार्मिक परिवर्तनपद्धतींचे सैद्धांतिक अभ्यास करणे.
3. भारतातील धर्मनिरपेक्षतेची परिस्थितीचे वर्णन करणे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तूत शोधनिबंधासाठी वर्णनात्मक पद्धत वापरण्यात आली आहे. ज्यानुसार शोधनिबंधात “भारतीय धर्मनिरपेक्षता :- अर्थ, परिस्थिती आणि भविष्य” विषयी वर्णन केले. त्यासाठी विविध संदर्भ ग्रंथ, प्रकाशित-अप्रकाशित, शोध-प्रबंध, मासिके, इंटरनेट, तसेच उपलब्ध साधनांचा वापर करण्यात आला आहे.

प्रस्तावना

सुरुवातीच्या काळात धर्मनिरपेक्षतेचे मूळ ग्रीक आणि रोमन तत्त्वज्ञानामध्ये दिसून येते. धर्मनिरपेक्षताचा सर्वसाधारण अर्थ “धार्मिक श्रद्धा आणि पारंपरिक मूल्यांचे आधुनिकीकरण असा होतो.” सामान्यपणे धर्मनिरपेक्षता समाजातील प्रत्येक घटकांच्या बाबतीत समानतेसाठी प्रयत्न करणारी चौकट आहे. धर्मनिरपेक्षतेचा मुख्य उद्देश असा समाज निर्माण करणे आहे, ज्यात सर्व धर्मीय किंवा इतर कोणत्याही धर्माचे लोक एकत्र राहू शकतात. धर्मनिरपेक्षता संकल्पना समजून घेण्याआधी धर्म म्हणजे काय? हे समजून घेणे महत्वाचे आहे. जुन्या काळात धर्म म्हणजे विशिष्ट वस्तू किंवा स्थितिविषयी अलौकिक मान्यता आणि विश्वास असा अर्थ समजल्या जात होता. अनेक विचारवंतांच्या मते धर्माचा आपापल्या सोयीने वेगवेगळ्या ठिकाणी वेगवेगळा अर्थ ठरवल्यामुळे एक निश्चित परिभाषा सांगणे अवघड आहे. त्यामुळे धर्माचा संबंध ईश्वर, अलौकिक विश्वास, विशिष्ट वस्तू किंवा स्थिती प्राप्त करण्याच्या साधनापद्धतीशी जोडला जातो. भारतीय संदर्भात धर्माचे चार प्रकार मानले जातात.

१) **स्वभाव** - स्वभाव म्हणजे वस्तूची नैसर्गिक रचना, गुणधर्म. उदाहरणार्थ, जाळणे अग्निचा स्वभाव धर्म आहे, तहान भागवणे पाण्याचा मूळ स्वभाव धर्म आहे.

२) **कर्तव्य** - कर्तव्य म्हणजे व्यक्तीने निश्चित अश्या अनिवार्य करायच्या किंवा करण्यायोग्य गोष्टी/संकल्पना. उदाहरणार्थ, राजधर्म, विद्यार्थीधर्म, मित्रधर्म, भारतीय प्राचीन सांस्कृतिक ग्रंथात अनेक ठिकाणी धर्माचा उल्लेख कर्तव्य म्हणून केला आहे.

३) **पंथ, मजहब व संप्रदाय** - विविध माध्यमातून वेगवेगळ्या समुदायांनी धार्मिकतेच्या आधारावर ठरवलेल्या मार्गाचा आपल्या जीवनात अवलंब केला म्हणून पंथ, मजहब व संप्रदाय यांचा धर्माच्या संदर्भात अर्थ लावला गेला.

४) **साधनापद्धती** - भारतीय संदर्भात धर्माचा शेवटचा प्रकार साधनापद्धती मानला जातो, यासाठी धर्माच्या संदर्भात काही मूलभूत अटींची आवश्यकता मानली असते. विशिष्ट वस्तू अथवा स्थितीविषयी अलौकिक मान्यता असणे, यात काही धर्मांचा ईश्वर प्राप्तिकारक विश्वास असतो. भारतात ईसाई, मुस्लिम, यहुदी आणि सिख याप्रमुख धर्मात ईश्वर, आत्मा, मोक्षप्राप्ती या संकल्पना मानल्या जातात, तर बौद्ध व जैन धर्मात ईश्वराविषयी मान्यता नसते. पण बौद्ध व जैन धर्मांचा आत्मा, अमरत्व, कैवल्य (आत्मा) यांसारख्या अलौकिक गोष्टींवर विश्वास असतो. सर्व धर्मात अलौकिक विश्वास आणि भावना प्राप्त करण्यासाठी विशिष्ट साधनापद्धती ठरवलेल्या असतात. भारतीय समाजात धर्माचा स्वभाव आणि कर्तव्य या अर्थाने न घेता प्रामुख्याने मजहब, पंथ व समुदाय आणि साधनापद्धती यासंदर्भात अर्थ घेतला जातो.

१८५१ मध्ये चार्ल्स ब्रेडलाफ आणि अँनी बेसंट यांच्या साथीने जॉर्ज जेकब होलियोक यांनी धर्मनिरपेक्षता (Secularism) शब्दाचा योग्य उपयोग केला गेला. होलियोक यांच्यावर डार्विन आणि काँट यांच्या सकारात्मक धर्माच्या विचारांचा प्रभाव होता. होलियोकने धर्म म्हणजे विशिष्ट वस्तू अथवा अलौकिक स्थितीवर विश्वास आणि भावना या अर्थाने होलियोकने धर्मनिरपेक्षतेची चार वैशिष्ट्ये सांगितली होती. धर्मनिरपेक्षता म्हणजे,

१) **धर्माप्रती तटस्थता** - होलियोक आणि त्यांचे सहकारी चार्ल्स ब्रेडलाफ यांच्यात धार्मिक तटस्थता विषयी मतभेद होते. होलियोक म्हणतात की धर्मात रूची आणि

विरोध भाव न ठेवता धर्माप्रती तटस्थता असली पाहिजे, तर दुसरीकडे ब्रेडलाफ यांचा धर्माला पूर्णपणे विरोध होता.

२) **इहलोकवाद** - मानवाची सर्व चेतना इहलोकातील जीवनावर असावी मोक्ष, स्वर्ग यांवर विश्वास नसावा. अनेकांच्या मते इहलोकवाद म्हणजे एक प्रकारे धर्मनिरपेक्षता असू शकते, ज्यास आपण “This worldliness” असे म्हणू शकतो.

३) **विज्ञान** - इहलोकातील जीवन विज्ञानाच्या मदतीने चांगले कसे करता येईल यावर भर असतो.

४) **धर्मनिरपेक्ष नैतिकता** - होलियोक यांच्या मते नैतिकता असण्यासाठी धर्माचे असणे बंधनकारक नाही. धर्म आणि नैतिकता या दोन संकल्पना वेगवेगळ्या असू शकतात. व्यक्तीस नास्तिक असूनही नैतिकता बाळगता येते. तार्किक बुद्धीच्या आधारे समजदारीने करायच्या कामासाठी धर्माची अनिवार्यता असणे आवश्यक नाही. धर्मावर विश्वास नसतांना सुद्धा नैतिकता टिकवता येते. यातून असे दिसून येते की, तत्त्वज्ञानाच्या स्तरावर धर्मनिरपेक्षतेची दार्शनिक रचना योग्य प्रकारे मांडण्यात आली. त्यानंतर प्रश्न निर्माण होतो की, धर्मनिरपेक्ष कोण असू शकतो, व्यक्ती, समाज की राष्ट्र? धर्मनिरपेक्षतेचा मानवी जीवनातील व्यावहारिक उपयोग या तीन स्तरावर होऊ शकतो. विशिष्ट भूभाग, विशिष्ट जनसंख्या, शासन, आणि संप्रभुता या सर्व मिळून तयार होणाऱ्या राजकीय रचनेस राष्ट्र किंवा देश म्हणतात.

तात्त्विक रित्या व्यक्ती आणि समाज आपापल्या स्तरावर धर्मनिरपेक्ष असू शकतात, पण राष्ट्र धर्मनिरपेक्ष आहे किंवा नाही? याविषयी अभ्यासणे महत्वाचे आहे. राष्ट्र धर्मनिरपेक्ष की पंथनिरपेक्ष हे समजून घेण्यासाठी राज्य धर्मनिरपेक्षतेविषयी राज्याच्या दोन सैद्धांतिक रचना करण्यात आलेल्या आहेत.

१) **कठोर/उग्र/नकारात्मक धर्मनिरपेक्ष राष्ट्र** - यात धर्माशी कसलाही संबंध ठेवला जात नाही व राष्ट्राने धर्मापासून पूर्णतः अंतर ठेवले जाते. यामध्ये राष्ट्रास धर्मापासून संपूर्णपणे मुक्त करणे यास नकारात्मक धर्मनिरपेक्षता म्हंटले आहे. नकारात्मक धर्मनिरपेक्षतेचे फ्रान्स प्रमुख उदाहरण आहे.

२) **सकारात्मक/उदार/विनम्र धर्मनिरपेक्ष राष्ट्र** - यात राष्ट्रातील सर्व धर्माला बरोबरीने सन्मान दिला जातो आणि सर्व धर्माशी जवळीक साधली जाते.

भारतीय धर्मनिरपेक्षतेच्या संदर्भात पंथनिरपेक्ष अर्थ असणे निव्वळ योगायोग नाही, त्या मागे सकारात्मक आणि नकारात्मक धर्मनिरपेक्षता या दोन्ही धारणांचा संबंध आहे. नकारात्मक आणि सकारात्मक धर्मनिरपेक्षता धारणा समजून घेतल्यावर भारत धर्मनिरपेक्ष आहे किंवा नाही? या प्रश्नाचे उत्तर महत्वाचे ठरते. धर्मनिरपेक्ष राष्ट्राच्या राष्ट्रीय ध्वज, मुद्रा आणि अन्य प्रतीक यावर कुठल्याही प्रकारच्या धर्माचे प्रतिनिधित्व करणारे प्रतीक नसतात. त्यानुसार धर्मनिरपेक्षतेच्या प्राथमिक अटींची पूर्तता भारतीय संदर्भात होते. भारताला राजकीय कोणताही धर्म नाही किंवा कोणत्याही एका धर्माला विशेष अधिकार दिले जात नाही. संविधानातील काही कलमांच्या आधारे भारत धर्मनिरपेक्ष नाही, पंथनिरपेक्ष राज्य आहे असे दिसून येते. संविधान निर्मितीच्या वेळेस संविधान सभेसमोर धार्मिक वैविध्याचे रक्षण करणे हा महत्वाचा मुद्दा होता. मूळ स्वरूपात धर्मनिरपेक्ष असलेल्या भारतीय

संविधानात १९७६ साली ४२ व्या घटनादुरुस्तीने समाजवादी, पंथनिरपेक्ष आणि अखंडता हे तीन शब्द जोडण्यात आले असले, तरी त्यामागे भारतीय संविधान मूळ स्वरूपात धर्मनिरपेक्ष आहे, असे लिखित स्वरूपात दर्शवण्यासाठी तत्कालीन शासनाचे प्रयत्न असावे मानायला हरकत नाही.

जगातील राष्ट्रीय पातळीवरिल धार्मिक विचारसरणीविषयी अधिक माहिती जाणून घेण्यासाठी खालील तक्ता १.१ मध्ये जगभरातील प्रमुख राष्ट्रांविषयी आणि राष्ट्रातील धार्मिक विचार परिवर्तन पद्धती यांच्यातील संबंधाची सैद्धांतिक रचना सांगितली आहेत. धर्मतंत्र अधीन राष्ट्रापासून ते धर्मनिरपेक्ष राष्ट्र अश्या वैचारिक विकासाच्या एका विशिष्ट बदल होण्याच्या अखंड प्रवाहाला “Continuum” असे म्हणतात. याविषयी अधिक समजून घ्यायचे झाल्यास पुढील तक्त्याच्या आधारे मदत होईल.

तक्ता १.१

धर्मतंत्र अधीन राष्ट्र	धर्म प्रभावित राष्ट्र	धर्मविरोधी राष्ट्र	धर्मनिरपेक्ष राष्ट्र
यात, राज्य आणि धर्म यांचा संबंध असतो. राज्य पूर्णपणे धर्माच्या अधीन असते. धर्मप्रमुख राज्याचा प्रमुख असतो अथवा राज्याचा प्रमुख धर्मप्रमुखाच्या अधीन राहून काम करतात. अश्या राज्यात धर्मग्रंथांना संविधान म्हणून मान्यता असते आणि विशिष्ट धर्माला प्राथमिकता दिली जाते. उदा. व्हॅटिकन सिटी, तिब्बत प्रदेश, माऊंट अथोसचा अंशतः स्वतंत्र प्रदेश, अंशतः इराण.	यात, राज्यावर विशिष्ट धर्माचा प्रभाव असतो. विशिष्ट धर्माला राजकीय मान्यता किंवा विशेष सुविधा दिल्या जातात. राज्यातील संविधान धर्मग्रंथ प्रभावित असते. उदा. डेन्मार्क, नॉर्वे, फिनलंड, पाकिस्तान, बांगलादेश, भूतान, कंबोडिया, श्रीलंका, लावोस, नेपाळ आणि ब्रुनेई.	यामध्ये, राज्यात धर्मविरोधी मार्क्सवादी विचारसरणी असते. धर्म कठोरपणे मुळापासून नष्ट करणे हा उद्देश्य असतो. धर्मविरोधी म्हणजेच अधार्मिक आणि नास्तिक विचार प्रसार असतात. यात धार्मिक मान्यतेस विरोध असतो. उदा. १९१७ च्या क्रांतीने निर्मित सोव्हिएत संघ, १९७६ च्या नंतरचा चीन, कंबोडिया मार्क्सवादी शासन, नॉर्थ कोरिया.	यात, राज्याचा राजकीय धर्म नसतो. राजकीय स्तरावर नास्तिकता आणि अस्तिकता दोन्हीला महत्त्व दिले जात नाही. यात धर्माला समर्थन आणि विरोधही नसतो. राज्य आणि धर्माची कार्यक्षेत्र वेगवेगळी असतात. देशातील नागरिकांना धार्मिक स्वाधिनता असते. धार्मिक भेदभाव केला जाणार नाही याची शाश्वती असते. उदा. भारत, अमेरिका.

तक्ता संदर्भ – <https://vajiramandravi.com/quest-upsc-notes/secularism/>

भारतीय संविधानातील मूळ अधिकारात कलम १४ नुसार कायद्यासमोर समानता आणि कायद्याचे समान संरक्षण प्रदान केले आहे. कलम १५ नुसार सामाजिक मुद्यात

धर्म, वंश, जाती, लिंग किंवा जन्मस्थानाच्या आधारावर भेदभाव केला जाणार नाही. कलम १६ नुसार सर्व नागरिकांना सार्वजनिक रोजगाराच्या बाबतीत समान

संधीची हमी दिली जाईल. यावेळी धर्म, वंश, जात, जन्मस्थान आणि निवासस्थान यांच्या आधारे भेदभाव केला जाणार नाही असा पुनरुच्चार केला आहे. शोषणाविरुद्ध संरक्षण कलम २३ नुसार राज्य आवश्यक असल्यास नागरिकास मदत करण्यास बाध्य करील, पण यावेळी धार्मिक आधारावर भेदभाव केला जाणार नाही असे सांगण्यात आले आहे. कलम २५ नुसार विवेक स्वातंत्र्य देण्यात देऊन सर्व व्यक्तींना विवेकबुद्धीने स्वातंत्र्य आणि स्वातंत्र्यपणे धर्माचा प्रचार, प्रसार आणि अभिप्राय करण्याचे स्वातंत्र्य दिले आहे. कलम २६ नुसार प्रत्येक धार्मिक समूहाला किंवा व्यक्तीला धार्मिक व सेवाभावी हेतूने संस्था स्थापन करण्याचा अधिकार आहे. कलम २७ नुसार राज्य कोणत्याही नागरिकास कोणत्याही विशिष्ट धर्माची किंवा धार्मिक संस्थेला पदोन्नतीसाठी किंवा देखभाल करण्यासाठी कोणतेही कर भरण्यास भाग पडणार नाही. कलम २८ नुसार वेगवेगळ्या धार्मिक समूहांना शैक्षणिक संस्थांना परवानगी देण्यात आली आहे. कलम २९ आणि ३० नुसार अल्पसंख्यांक समूहाला सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक हक्क प्रदान करण्यात आले आहे. मूळ अधिकारानंतर समाजात समानता निर्माण करण्यासाठी कलम ४४ नुसार देशपातळीवर समान नागरी कायदा लागू करण्यासाठी प्रयत्न करील असे सांगण्यात आले आहे. मूलभूत कर्तव्य कलम ५१ (A-e and f) नुसार नागरिकांना समरसतेची भावना आणि समान बंधुताच्या भावनेस प्रोत्साहित करणे आणि आपल्या संयुक्त संस्कृतीच्या समृद्ध वारसाचे जतन करण्यास सांगते. मूलभूत कर्तव्यातील ही कलम धर्मनिरपेक्षतेची संबंधित आहे. भारतीय संविधान कलम ३२४ ते कलम ३२९ मध्ये निवडणूक प्रक्रियेविषयी सांगण्यात आले आहे. कलम ३२५ नुसार धार्मिक आधारावर मत मिळवण्यासाठी भेदभाव न करावा असे सांगितले आहे. भारतातील अन्य कायदे जसे की, भारतीय दंड संहिता (IPC), गुन्हेगारी प्रक्रिया संहिता (CrPC), भारतीय साक्ष कायदा (IEA), Code Of Civil Procedure Act, समान नागरी संहिता, विशेष विवाह अधिनियम, १९२५ चा भारतीय उत्तराधिकार कायदा (ISA), २००० सालचा Juvenile Justice (Care and Protection of children) Act नुसार कोणत्याही धर्माचा व्यक्ती बाळ दत्तक घेऊ शकतो, असा कायदा करण्यात आला. यानंतर १९६९ चा शपथ ग्रहण (Oth Act) कायदानुसार न्यायालय आणि

न्यायपालिकेत शपथ ग्रहण करतांना धार्मिक आधार घेतला जाऊ नये अशी तरतूद करण्यात आली आहे. वरील सर्व घटकांचा आढावा घेतला तर संविधान सभेने भारतीय संविधान तयार करतांना धर्मनिरपेक्ष भावना केंद्राशी ठेवली असावी असे दिसते. ४२ व्या घटनादुरुस्तीत धर्मनिरपेक्ष (Secular) शब्द जोडून भारत देश लिखित स्वरूपात धर्मनिरपेक्ष (पंथनिरपेक्ष) आहे आणि भारताला कोणताही राजकीय धर्म नाही सर्वासाठी कायदे समान आहे, असे दार्शनिक प्रयत्न असावे. काही प्रकरणात संविधान धर्मनिरपेक्षता प्रस्थापित करण्यात कमी पडताना दिसते जसे की, भारतात अजून कलम ४४ नुसार समान नागरी कायदा पूर्ण स्वरूपाने लागू झालेला नाही.

स्वतंत्र भारताचे बहुधर्मीय स्वरूप लक्षात घेऊन, १९७६ साली भारताच्या राज्यघटनेत ४२ वी घटनादुरुस्ती करून भारतीय प्रजासत्ताक “धर्मनिरपेक्ष” आणि “समाजवादी” हे शब्द संविधानाच्या प्रस्तावनेत जोडले गेले. अशा रीतीने ‘धर्मनिरपेक्षता’ या तत्त्वाला संविधानाचे बळ मिळाले असले, तरी प्रत्यक्ष राजकीय आणि सामाजिक व्यवहारात धर्मनिरपेक्षतेचा किती उपयोग होतो हा प्रश्न उपस्थित राहतो. भारतीय स्वातंत्र्याची चळवळ सुरुवातीपासून धर्मनिरपेक्ष परंपरा आणि संस्कारांनी परिपूर्ण होती. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीच्या सुरुवातीच्या भागात सर फिरोजशाह मेहता, गोविंद रानडे, गोपाळ कृष्ण गोखले यांसारख्या उदारमतवादी लोकांनी धर्मनिरपेक्ष दृष्टिकोन बाळगला. मोतीलाल नेहरू अध्यक्ष असलेल्या नेहरू समितीत धर्मनिरपेक्षतेबाबत अनेक तरतुदी होत्या. स्वातंत्र्य काळातील नेत्यांनी आणि स्वातंत्र्य सैनिकांनी कधीच धर्माविषयी उदासीनता दाखवली नव्हती. परंतु कालांतराने भारतीय राजकारणाने सत्ता काबीज करण्यासाठी जातीय विभागणीच्या नावाखाली अत्यंत कठोर मार्गाचा अवलंब केला आहे. यामुळे भारतात धार्मिक कट्टरतावाद पसरत गेला. धार्मिक कट्टरतावाद भारतासारख्या सर्वात मोठ्या लोकशाही देशाला अत्यंत धोकादायक आहे. स्वातंत्र्यानंतर सुरुवातीच्या काळात सामाजिक विचारांचे समर्थक पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्याकडे प्रबळ सत्ता असल्यामुळे कट्टरतावादी धार्मिक हस्तक्षेपाची आवश्यकता नव्हती किंवा स्पष्टपणे दिसून येते. स्वातंत्र्यानंतर १९६० पर्यंत राजकारणात धर्म आणि धार्मिक विरोध नव्हता, पण १९६० नंतर विविध धर्म

आपापले पक्ष स्थापित करायला लागली आणि सत्ता काबीज करण्यासाठी धर्माचा आधार घेतला गेला. १९७० च्या काळात राजकारणात फतवा राजकारण सारखे प्रकार होऊ लागले ज्यानुसार धार्मिक नेत्याकडून निवडणुकीच्या उद्देशाने राजकीय लोक सत्ता मिळवण्यासाठी पहिल्यांदा धार्मिक धुवीकरणचा आधार घेऊ लागले. देशात धार्मिक व राजकीय विचारांचे लोक एकत्र मिळून पक्ष स्थापन करू लागली. त्या काळात जनसंघ हिंदू संघटना नागरिकांचे धार्मिक धुवीकरण करू लागली तर काँग्रेस पक्ष मुस्लिम नागरिकांचे जाती धर्माच्या नावाखाली धुवीकरण करायला लागली. त्यानंतर राजकीय पक्षांनी वोट बँक तयार करण्यासाठी धर्म, जात, नस्ल यांचा मोठ्या प्रमाणात वापर करू लागले. जागतिक स्तरावर सर्व ठिकाणी सत्ता मिळवण्यासाठी धर्माचा आपापल्या सोईने वापर केला जात आहे हे कट्टर सत्य आहे. १९७० च्या दशकापासून ते आजपर्यंत सत्ता मिळवण्यासाठी राजकारणात धर्माचा वापर होत आला आहे. भारतात सध्याच्या राजकारणाचा धर्मनिरपेक्षतेबद्दलचा दृष्टिकोन बदलत चालला आहे. संविधानाने पंथनिरपेक्षता स्वीकारली असली तरी अनेक राजकीय पक्ष सत्ता मिळवण्यासाठी धर्माचा गैरवापर करतांना दिसतात. राजकारणासाठी अल्पसंख्याक आणि बहुसंख्याक नागरिकांना धर्माचे मोह दाखवून कट्टरतेच्या नावाखाली भडकवली जातात. राजकीय फायद्यासाठी आंतर धार्मिकवाद निर्माण केले जातात. अनेक राजकीय नेते स्वतःच्या अनैतिक प्रवृत्तीचे परीक्षण न करता छद्म धर्मनिरपेक्षता (Pseudo-Secularism) दाखवतात. राष्ट्राच्या प्रतिनिधींनी एका विशिष्ट बहुसंख्यक लोकांच्या धार्मिक कार्यक्रमात सहभाग घेणे धर्मनिरपेक्षतेच्या तत्वांचे उल्लंघन आहे. इतिहासात अनेकदा सत्ता मिळवण्यासाठी धार्मिक कार्यक्रमात प्रतिनिधींनी सहभाग घेतला आहे. संविधानानुसार भारतासारख्या धर्मनिरपेक्ष देशातील प्रतिनिधींनी राजकीय फायद्यासाठी सार्वजनिक ठिकाणी प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षपणे धर्मवादी समाजाचे अनुकरण करून एका विशिष्ट धर्माचा प्रचार करणे योग्य नाही. कदाचित समाजात धार्मिक कट्टरतावाद निर्माण करून सत्ता उपभोगणे हा छद्म धर्मनिरपेक्षता (Pseudo-Secularism) दाखवणाऱ्या राजकीय नेत्यांचा प्रयत्न असावा. कारण समाजातील कट्टरतावाद त्यांच्यासाठी राजकीय पोषक वातावरण तयार होण्यास मदतगार ठरत असेल. त्यामुळे धर्मवादी समाजाचे अनुकरण करून राजकीय हेतू साध्य

करण्याची स्पर्धा अलिकडच्या काळात जास्त वाढली आहे. भारतीय धर्मनिरपेक्षता (पंथनिरपेक्षता) समजून व आचरणात आणण्यास जवळपास सर्वच प्रमुख राजकीय पक्षांनी उदासीनता दाखवली आहे. खरे पाहता भारतीय राजकारणात राजकीय पक्षांना धर्मनिरपेक्षता नक्कीच परवडणारी नाही. पण नागरिकांना वेगवेगळ्या धर्मातील धार्मिक कायदे संविधानातील मूलभूत अधिकारांपासून नागरिकांना वंचित ठेवू नये यासाठी समान नागरिक कायदा असणे तितकेच गरजेचे आहे. धार्मिक विविधतेने संपन्न असलेल्या देशात धर्मनिरपेक्षता व्यवस्थितरीत्या रुजवण्यासाठी धर्म आणि धार्मिक विश्वास अचानक बाजूला करता येणे शक्य नाही. पण धार्मिक विविधतेचा गैरवापर होऊ नये याची सर्व राजकीय नेत्यांनी आणि पक्षांनी दक्षता घ्यायला हवी. यासाठी धर्मनिरपेक्षतेबद्दलची राजकारणातील उदासीनता कमी होणे अत्यंत गरजेचे आहे.

भारतीय संविधान मूलतः सकारात्मक धर्मनिरपेक्ष आहे. खरे तर धर्मनिरपेक्षतेविषयी संविधानाच्या प्रास्ताविकेत उल्लेखाची आवश्यकता नव्हती, पण तरी बदलत्या राजकारणामुळे दूरदृष्टी ठेवून भारतीय संविधान धर्मनिरपेक्ष आहे, यासाठी तत्कालीन शासनाचा लिखित स्वरूपात दार्शनिक प्रयत्न असावेत. अलीकडे भारतीय राजकारणात सर्वधर्म समभाव विचारसरणीपासून ते हिंदुराष्ट्रपर्यंत टोकाची भूमिका असलेली मानसिकता दिसून येते, तर दुसरीकडे एक असा मोठा समूह आहे जो आजही सर्व समावेशक आणि समानतेचा भाव बाळगून आहे. भारतीय संविधान, न्यायपालिका, कायदे आणि नियम समानता आणि सर्वसमावेशक विचारांसाठी पोषक आहे. पण आजही देशात समान नागरी संहिता लागू करण्यासाठी देशपातळीवर एकमत विकसित होण्यासाठी अडचणी निर्माण होत आहे. कायदानुसार एकसमान पातळीवर येण्यासाठी विविध समाजातील सदस्यांमध्ये चर्चा आणि विनिमय करून जनजागृती करण्याची गरज आहे. समान नागरी संहिता सारख्या सामाजिक उपक्रमांची अंमलबजावणी करण्याआधी समाजात अनुकूल वातावरण निर्माण करणे व सामाजिक आणि राजकीय सहमती निर्माण करायला हवी. समाजात सर्वधर्म समभाव आणि शांतीपूर्ण सुखी समाज निर्माण करायचा असेल, तर राजकीय धर्मनिरपेक्षतेची गरज आहे. त्याचबरोबर योग्य शिक्षणाच्या आधारे येणाऱ्या नवीन पिढीस धार्मिक विविधतेबाबत योग्य शिकवण आणि

इतर धर्मांचा सन्मान करावे यासाठी जागृत करणे, ही समाजाची जबाबदारी आहे.

निष्कर्ष

1. धार्मिक विविधता असलेल्या अनेक देशात धार्मिक समानता आणि विविध धर्मात समानता निर्माण करण्यासाठी पंथनिरपेक्षतेची आवश्यकता आहे.
2. भारतात व्यक्ती स्तरावर धर्मनिरपेक्षतेची भावना आहे, पण भारतीय समाजात आणि राजकारणात धर्मनिरपेक्षता अंशतः आढळून येते. अनेकदा कळत, नकळत, हेतूने अथवा अहेतूने, खुले किंवा छुप्या पद्धतीने राजकारणात धर्माचा वापर भारतीय इतिहासात झाला आणि सध्याच्या काळात मोठ्या प्रमाणात होत आहे.
3. विविध जाती धर्माने संपन्न भारत देशात समानता आणि सहिष्णुता निर्माण करण्यासाठी संविधानाची रचना मूळ स्वरूपात धर्मनिरपेक्ष आहे.
4. भारतीय राजकारणातील धर्मनिरपेक्षता विषयीची उदासीनता कमी होणे अत्यंत गरजेचे आहे. त्यासाठी समाजात राजकीय न्यायापेक्षा सामाजिक चळवळीतून न्याय देण्यावर जास्त भर द्यायला हवा.

संदर्भ

- ✦ एम. पी. गोडबोले(मुळलेखक) सुजाता गोडबोले (अनुवाद), भारताची धर्मनिरपेक्षता.
- ✦ एम. पी. गोडबोले(मुळलेखक) सुजाता गोडबोले (अनुवाद), भारताची धर्मनिरपेक्षता: धोक्याच्या वळणावर.
- ✦ THE CONTEST OF INDIAN SECULARISM by Erja Marjut Hänninen University of Helsinki Faculty of Social Sciences Political History Master's thesis December 2002.
- ✦ Introduction to Secularism Gerard Phillips, Published by the National Secular Society, August 2011.
- ✦ Judicial Interpretations of the Concept of Secularism in India By Anmol Singh Khanuja. LEXFORTI Legal Journal Vol-II Issue- I.
- ✦ POLITICAL SECULARISM: WHY IT IS NEEDED AND WHAT CAN BE LEARNT FROM ITS INDIAN VERSION by Rajeev Bhargava.
- ✦ Is India a Secular Nation? Text of Undelivered Late B G Deshmukh Memorial Lecture 2016 By MADHAV GODBOLE Vol. 51, Issue No. 15, 09 Apr, 2016.